

УДК 81-119

КАТЕГОРІЇ, ЯКИМИ МИ ЖИВЕМО: ФІЛОСОФСЬКІ КАТЕГОРІЇ У СВІТЛІ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ

Кудрявцева Н. С.

Херсонський національний технічний університет, м. Херсон

У статті з позицій когнітивної семантики досліджується лексика з філософсько-категоріальним значенням. Виходячи з провідного для когнітивістики постулату про обов'язковість категоризації для всіх живих істот, припускається, що основні онтологічні категорії філософії можуть розглядатися як базові категорії, притаманні різним системам знання.

Ключові слова: категоризація, філософська категорія, когнітивна семантика.

Постановка проблеми. У той час як факт обов'язковості категоризації для всіх живих істот не викликає значних сумнівів, питання про те, звідки походять категорії, якими ми користуємося, отримує діаметрально протилежні відповіді. Так, класичному погляду, який стверджує існування трансцендентного розуму, незалежного від людського тіла і мозку, продукуючого відомі нам концепти, що характеризують об'єктивні категорії оточуючої дійсності, сучасна когнітивна наука протиставляє цілком «матеріальне» джерело походження категорій у вигляді нашого специфічного біологічного влаштування як істот, що мають нервову систему і здобувають досвід за допомогою органів почуттів. Таким чином, притаманні нам категорії формуються як частина нашого досвіду в процесі набуття цього досвіду, а не є від початку даними нам у вигляді фіксованої категоріальної структури світу.

Мета даного дослідження – розглянути абстрактну лексику філософсько-категоріального значення з позицій когнітивної семантики як первісні найдавніші слова безпосереднього досвіду життєдіяльності людини в оточуючому середовищі.

Класичний погляд на сутність категорії як такої, що виокремлюється за найбільш суттєвими властивостями, якими володіють усі її елементи, апелює до об'єктивного знання, на тлі якого визначається не тільки склад кожної категорії, а й система певних «об'єктивних» категорій, що в єдиний і незалежний від людської свідомості спосіб структурують загальну картину світу [2]. При цьому, однак, класична теорія виявляється нездатною пояснити класифікацій реалій оточуючої дійсності, наявних у деяких природних мовах, де, як, наприклад, у д'їрбалі (мова аборигенів Австралії) до категорії, позначуваної одним і тим самим класифікатором *baui*, потрапляють чоловіки, кенгуру, летючі миші, більша частина змій, риби, комахи, деякі птахи та ін. [4, с. 13]. Або як, приміром, у японській мові, де класифікатор *hon* поєднує в одну категорію палки, олівці, висушених змій, деякі змагання у військовому мистецтві, кидки в бейсболі, баскетболі, матчі дзюдо, телефонні розмови, медичні ін'єкції та ін. [4, с. 25]. Нерелевантним видається класичний

погляд з його тяжінням до ототожнення «об'єктивних» категорій з науковими таксономіями і у вирішенні питання про те, як саме здійснюється категоризація на базовому рівні. Як засвідчують дослідження, проведені під керівництвом Е. Рош у 70-их рр. XX ст., більшість нашого знання про світ систематизується саме на базовому рівні, де представлені родові позначення об'єктів, дій та процесів [12]. Так, на базовому рівні ми знаходимо *крісло*, *машину* і *дерево*, які займають проміжний рівень в ієрархічній будові категорії (пор. *меблі* – *крісло* – *гойдалка*; *засіб пересування* – *машина* – *спортивне авто*; *рослина* – *дерево* – *тополя*).

Згідно з когнітивним підходом, категорії, які в нас формуються, є тими самими структурами, які уможливають нашу диференціацію досвіду. Через те, що переважна більшість категорій формується автоматично як результат нашого функціонування в світі і не є продуктом нашого свідомого розмірковування, безпосереднє опанування природи самих категорій виявляється для нас не завжди можливим. Однак, схарактеризувати і міркувати про категорії нам дозволяють концепти. У той час як категорії залишаються незмінними стосовно тієї чи іншої системи знання, їх концептуалізація в цих системах може відбуватися низкою різних способів за допомогою так званих прототипів.

Саме нова теорія прототипів Дж. Лакоффа [10, с. 58 – 135] надала пояснення таким класифікаціям реалій оточуючої дійсності, як ті, що є притаманними японській мові, д'їрбалу та ін. У межах когнітивної лінгвістики категорія виявилася не чимось первісно даним нам із заздалегідь визначеними параметрами, відповідно до яких ми б мали визначити її елементи. Навпаки, категорію наразі стало необхідно виокремлювати, усвідомлювати, і зробити це виявилось можливим шляхом аналізу процесу її концептуалізації в тій чи іншій системі знання.

Визнання обов'язковості категоризації, яка спричиняється нашою біологічною будовою і взаємовідносинами з оточуючим світом, а саме спільною для всіх нас сенсорно-рухливою системою, яка і зумовлює людську здатність до концептуалізації та розмірковування, в свою чергу порушує питання про існування так званих «базових» категорій – категорій, які є властивими будь-яким системам знання: як науковим, так і буденним. Беручи до уваги висновки Дж. Лакоффа про існування однаково наявних у всіх природних мовах фундаментальних концептів, таких як час, простір, причина [10, с. 308], ми хотіли б запропонувати розгляд основних онтологічних категорій філософії – простору, часу, руху та причини – як базових не тільки для буденних, а й для наукових систем знання.

На користь такого вибору, на нашу думку, свідчить насамперед той факт, що зазначені категорії постають саме з досвіду і пов'язані з функціонуванням сенсорно-рухливої системи людини. Адже, як стверджує Т. Харитонова, уявлення про *простір* розвивається із безпосереднього чуттєвого сприйняття різномірних просторових форм і відношень, провідна роль при чому належить оку – зоровому аналізатору [8, с. 46]. Результатом зорового сприйняття є формування на сітчатці ока площинного зображення двовимірної протяжності, тобто ретинального зображення [6, с. 7 – 8], яке, однак, надає лише викривлену картину оточуючої дійсності. Необхідна для орієнтації у просторі корекція ретинального зображення відбувається за допомогою отримання додаткової інформації про зовнішній світ аналізаторами *руху*. Як про це

свідчать дослідження І. Сеченова, зорова перцепція простору виявляється генетично пов'язаною з тактильно-кінестетичним зворотнім зв'язком, що являє собою результат орієнтованого руху руки [7, с. 132, 395].

Розвиток часових уявлень був пов'язаний зі спостереженням таких природних процесів, як рух небесних світил, зміни пір року, дня і ночі тощо. Але первинне формування категорії часу невід'ємно супроводжувало становлення понять про простір і рух. На відміну від простору і руху, власне *час* спостерігати неможливо, саме тому тим, що згодом склало основу для формування абстрактного поняття часу, виявилися цілком чуттєво фіксовані процеси регулярності та повторюваності (як у випадку з природними процесами). Аналогічно і паралельно з уявленнями про світ як такий, що є поділений на частини замкненими просторами, які перебувають у полі візуального спостереження людини і підлягають вимірюванню, сформувалося сприйняття відрізків, інтервалів часу, заповнених певними повторюваними подіями, які також можна порахувати. Із наведеним уявленням про формування категорії часу на основі даних органів почуттів співвідноситься і висловлене деякими нейробіологами припущення про існування так званого «внутрішнього годинника» людини [11, с. 138]. Електричні імпульси пронизують людський мозок сорок разів за секунду, що саме по собі є регулярною, повторюваною подією, і, згідно з деякими гіпотезами, може становити необхідний базис для кореляції багатьох з наших біологічних ритмів, які власне і надають нам наше інтуїтивне відчуття плинності часу.

Подібно до взаємопов'язаного формування просторово-часових уявлень, поняття причинності було вироблене у тісному взаємозв'язку з поняттям про рух. Спостереження за тим, що один рух провокує інший, було перенесене на події оточуючого світу, які узгоджувалися не тільки в послідовності у часі, а й витлумачувалися як зумовлені іншими подіями. Як зазначає Н. Арутюнова, безпосередній вплив на усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків здійснили події негативного характеру, які трактувалися людиною як хвороби [1, с. 4]. На початкових етапах становлення каузальних уявлень справжні причини багатьох природних і суспільних явищ залишалися для людини невідомими, через що вважалися такими, що викликають «хвороби, нещастя, шкоду».

Описані досвідні категорії простору, часу, руху та причини структурували донаукове мислення людини і створили основу для вироблення архаїчної картини світу, що збереглася у міфологічних, теологічних, космологічних і натурфілософських побудовах різних народів. Слід відзначити, що на цьому етапі первісна людина ще не виділяла себе з навколишнього світу, проте, відчувала єдність з тим, що її оточує, і тому пояснення всього існуючого відбувалося для неї не в термінах визначених категорій (адже на початку свого формування вони ще не могли бути усвідомленими), а у вигляді дії могутніх, таємничих сил, що керують всіма речами, життям людей і богів. Відповідно до періодизації угорського філософа А. Гедо [9, с. 684], цей етап дорівнює «дофілософській» фазі розвитку філософських категорій, що відбувається в межах практичної діяльності людини і знаходить своєрідне відображення у тогочасних міфологічних і релігійних поглядах. Онтологічні припущення цього часу були зафіксовані природними мовами, які

вмістили першу систему буденного знання про світ, структуровану зазначеними категоріями.

Філософські категорії простору, часу, руху та причини використовувалися як у давньоіндійських початкових, так і давньогрецьких розвинених філософських системах. Так, в онтології Аристотеля чотирма причинами буття поруч з матерією і формою визнаються рух і мета, а корінними властивостями світу виголошуються *рух* і *змінювання*. Серед виокремлених ним десяти категорій, що являють собою найвищі роди буття, знаходимо «місце» і «час», які також реалізуються категорією «кількість», яка характеризує предмети за місцезнаходженням у *просторі* і *часі*.

Із виникненням емпіричних наукових дисциплін (математика, право і т. ін.) первісні категорії почали набувати вигляду абстрактних понять, не втрачаючи при цьому «досвідної» природи свого походження. Адже, зв'язок наукового мислення з донауковим не міг бути перерваний, а на спадкоємність наукового мислення справедливо вказував ще А. Енштейн, який зазначав, що, оскільки в донауковому мисленні поняття простору вже відіграло фундаментальну роль, необхідно розпочинати з поняття простору саме в донауковому мисленні [3, с. 279].

У термінах зазначених філософських категорій була сформульована перша фізична картина світу, якою стала механіка Н'ютона. Три основні постулати, з яких вона походить, стверджують тривимірність *простору* і одномірність *часу*; тотожність законів природи в усі моменти часу та інерційність усіх систем відліку, що *рухаються* рівномірно і прямолінійно; *детермінованість* руху початковим станом механічної системи [5, с. 3]. Друга наукова картина світу у вигляді електродинаміки Максвелла засвідчила те, що її автор продовжував працювати здебільшого в межах понять н'ютонівської механіки [5, с. 4]. Теорія відносності А. Енштейна також не скасувала старої механіки Н'ютона, а узагальнила її як блок нової картини світу, послуговуючись при цьому тими самими базовими категоріями для організації здобутих знань. До того ж, як про це стверджує Р. Поліщук, будь-який устрій, що виникає в нашому світі, може бути описаний у межах універсальної науки фізики [5, с. 19].

Висновки. Розвинувшись з безпосереднього досвіду в процесі функціонування людини в оточуючому середовищі, абстрактні онтологічні категорії простору, часу, руху та причини продовжують існувати як невід'ємні структури нашого мислення задля впорядкування нового знання про світ. Включившись у наукові та філософські системи з їх виникненням, зазначені категорії набули в них специфічного статусу наукових понять із чітко визначеним у межах кожної системи змістом і термінологічним позначенням. На нашу думку, це говорить про те, що, не зважаючи на відмінну концептуалізацію одних і тих самих категорій у різних системах знання, вони залишаються базовими категоріями досвідного походження.

Список літератури

1. Арутюнова Н. Д. Аномалии и язык (К проблеме языковой «картины мира») / Н. Д. Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1987. – № 3. – С. 3-19.
2. Бочкарев А. Е. Об эпистемологических аспектах значения / А. Е. Бочкарев // Вестник МГУ. – 2007. – № 4. – С. 44-51. – Серия 19. «Лингвистика и межкультурная коммуникация».

3. Эйнштейн А. Предисловие к кн. Джеммера М. «Понятие пространства» / А. Эйнштейн // Собр. научн. трудов в 4-х т. – М.: Наука, 1967. – Т. 4. – С. 346-348.
4. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – 1988. – Вып. 23. – С. 12-51.
5. Полищук Р. Ф. Современная физическая картина мира [Электронный ресурс] / Р. Ф. Полищук. – Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/RREPORTS/polischuk_kartina.pdf. – Проверено: 17.08.2011.
6. Раушенбах Б. В. Пространственные построения в древнерусской живописи / Б. В. Раушенбах. – М.: Наука, 1975. – 184 с.
7. Сеченов И. М. Избранные философские и психологические произведения / И. М. Сеченов. – М.: Госполитиздат, 1947. – 646 с.
8. Харитоновна Т. А. Джерела філософської термінології / Т. А. Харитоновна. – К.: Наукова думка, 1992. – 111 с.
9. Gödo A. Der Vorbegriff des philosophischen Gesetzes und die Genesis des philosophischen Wissens / A. Gödo // Deutsches Zeitschrift für Philosophy. – 1979. – N 6. – S. 682-702.
10. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind / G. Lakoff. – Chicago: The University of Chicago Press, 1987. – 631 p.
11. Lakoff G. and M. Johnson. Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind and its Challenge to Western Thought / G. Lakoff., M. Johnson. – New York: Basic Books, 1999. – 624 p.
12. Rosch E. Principles of Categorization / E. Rosch // Rosch and Lloyd, 1978. – P. 27-48.

Кудрявцева Н. С. **Категории, которыми мы живем: философские категории в свете когнитивного похода** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.296-300.

В статье с позиций когнитивной семантики исследуется лексика с философско-категориальным значением. Исходя из ключевого для когнитивистики постулата об обязательности категоризации для всех живых существ, высказывается предположение о том, что основные онтологические категории философии могут рассматриваться в качестве базовых категорий, присущих разным системам знания.

Ключевые слова: категоризация, философская категория, когнитивная семантика.

Kudriavtseva N. S. **Categories we live by: philosophical categories in the cognitive point of view** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communications». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.296-300.

The article explores vocabulary with philosophical-categoric meaning from the point of view of cognitive semantics. Proceeding from the key postulate of cognitive science about the obligatoriness of categorization for all living beings, there is an assumption made that main ontological categories of philosophy can be considered basic and inherent in various systems of knowledge.

Key words: categorization, philosophical category, cognitive semantics.

Поступила до редакції 19.09.2011 р.